

ЛЕКЦІЯ 4. ПІЗНАННЯ. НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ

ПЛАН

1. Проблема пізнання у філософії
2. Структура знання. Чуттєвий і раціональний рівні пізнання
3. Творчість у пізнанні
4. Вчення про істину
5. Наукове пізнання: специфіка, рівні. Форми і методи наукового пізнання

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Гносеологія, агностицизм, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, знання, інформація, відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, поняття, судження, умовивід, творчість, інтуїція, розуміння, пояснення, істина, практика, ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, спостереження, вимір, експеримент, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання, ідеалізація, наука

Питання 1. Насамперед слід зазначити, що **пізнання** – це суспільно-історичний процес здобування, накопичення і систематизації знань про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ.

Теорія пізнання (**гносеологія**) – це розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості; передумови, засоби і форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування, умови і критерії його істинності та достовірності.

Головним у теорії пізнання є питання про відношення знання про світ до самого світу, чи здатна наша свідомість адекватно відобразити дійсність.

Вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання сутності дійсності, одержало назву **агностицизму**. Проте помилковим було б думати, що агностицизм заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища (І. Кант) або про власні відчуття (Д. Г'юм).

Принципову можливість пізнання визнають не тільки матеріалісти, але і більшість ідеалістів. Проте в рішенні конкретних гносеологічних проблем матеріалізм та ідеалізм докорінно відрізняються.

Для ідеалізму, що заперечує існування світу незалежно від свідомості, пізнання уявляється як самодіяльність цієї свідомості. Свій зміст знання одержує не з об'єктивної дійсності, а із спонтанної діяльності самої свідомості.

Відповідно до матеріалістичної гносеології, джерелом пізнання є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності – це процес творчого відображення її у свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання за своєю природою – це результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Для сучасної матеріалістичної філософії процес пізнання носить суспільно-історичний характер. Це проявляється, по-перше, у тому, що всі людські пізнавальні здатності і можливості формуються на основі практики й обумовлені нею; по-друге, окрема людина вчиться мислити і пізнавати разом із засвоєнням форм і засобів людської діяльності, накопичених людством знань, мови, тобто завдяки засвоєнню суспільно-історичного досвіду, накопиченого попередніми поколіннями; по-третє, процес оволодіння цим досвідом передбачає життя в суспільстві; по-четверте, те, що людина може пізнати і що вона пізнає, також визначається рівнем суспільно-історичного розвитку людства, всесвітньо-історичним розвитком загальної системи знань, закріплених у предметах матеріальної та духовної культури, у категоріальній побудові мислення, у його структурі та мові.

Елементами пізнавальної діяльності виступають: 1) суб'єкт з його пізнавальними здібностями; 2) пізнавальна діяльність, що урухомлює пізнавальні засоби та реалізує цілі суб'єкта; 3) об'єкт, що є першоджерелом знання; 4) результат – істинне знання.

Поняття «суб'єкт» конкретизує поняття «свідомість». **Суб'єкт** – це джерело цілеспрямованої активності, носій предметно-практичної діяльності, оцінки та пізнання. Суб'єктами пізнання можуть бути індивід, соціальна група та суспільство в цілому як універсальний суб'єкт пізнання, в якому об'єднані суб'єкти всіх рівнів, люди всіх поколінь.

Об'єкт – це те, що протистоїть суб'єкту, на що спрямована предметно-практична, оціночна та пізнавальна діяльність суб'єкта. Не вся об'єктивна реальність є об'єктом пізнання, а лише та її частина, на яку спрямована увага суб'єкта, що втягується в певну діяльність. Тобто в певному сенсі суб'єкт «породжує» об'єкт. Водночас у процесі взаємодії суб'єкт коригує свої дії відповідно до природи об'єкта.

Результатом процесу пізнання є знання.

Питання 2. Інформація – особливий спосіб взаємодії, за допомогою якого здійснюється передача змін від об'єкта В до об'єкта А у процесі відображення, способом, що реалізується через спрямовану масу сигналів, що йдуть від об'єкта до суб'єкта та особливим чином у ньому перетворюються.

Знання – інформація вищого рівня, що функціонує в людському суспільстві. В якості знання виступає не вся інформація, що йде від В і сприймається А, але лише та її частина, яка перетворена і перероблена в особливий спосіб. У процесі переробки інформація має набути знакову форму або виразитися у ній за допомогою інших знань, що зберігаються в пам'яті. Вона повинна отримати смисл і значення. Отже, знання – це завжди інформація, але не будь-яка інформація є знанням.

Знання можуть бути класифіковані за цілою низкою підстав:

- за предметом: знання про матеріальні та духовні об'єкти, про дії і властивості речей, про процеси, знання про невідоме;

- за сферою буття: знання про природу, тобто природознавство, та про суспільство, тобто суспільствознавче знання;

- за формами руху матерії: фізичні, хімічні, біологічні та соціальні знання;

- за належністю до тієї чи іншої форми суспільної свідомості: релігійні, політичні, правові, моральні, естетичні, наукові та філософські;

- за характером обґрунтованості: буденне, засноване на здоровому глузді і повсякденній свідомості, а також наукове знання.

Наукове знання постає як сукупність теоретично обґрунтованих і перевірених практикою результатів діяльності суб'єктів наукового пізнання, що склалася на певному етапі історичного розвитку соціального організму.

Структурні рівні наукового знання:

1) емпіричне наукове знання базується передусім на чуттєвому сприйнятті.

2) теоретичне знання ґрунтується на раціональних (мисленневих) процедурах.

У перетворенні інформації в знання діє цілий ряд закономірностей, що регулюють діяльність мозку, і різноманітних психічних процесів, а також різноманітних правил, що включають знання в систему суспільних зв'язків, у культурний контекст певної епохи. Завдяки цьому знання стає надбанням суспільства, а не окремих індивідів.

Початковою формою і джерелом знань є відчуття і сприйняття.

Відчуття є відображеннями окремих властивостей предметів або явищ об'єктивного світу. **Сприйняття** – більш складні форми пізнання, що відбивають не окремі властивості предметів, а єдність різних сторін, властивостей, що характеризують образ предмета в цілому. Вони виникають на основі узагальнення відчуттів, осмисленого усвідомлення умов, за яких предмети впливають на органи почуттів.

Сприйняття, тим самим, дають узагальнений образ. Ця особливість пізнання має ще виразніший прояв в **уявленні** – узагальненому конкретному образі, відтвореному на основі задалегідь сприйнятих образів предметів і явищ. Уявлення дає можливість зіставити різноманітні сприйняття і наочно уявити властивості, зв'язки і відношення тих речей, що безпосередньо не сприймаються.

Відчуття, сприйняття й уявлення становлять лише перший етап пізнання та забезпечують конкретно-образне сприйняття зовнішніх індивідуальних особливостей предметів та їх деяких загальних властивостей. Вихід же за межі чуттєвого пізнання досягається за допомогою абстрактного мислення.

Абстрактне мислення – це специфічна складова пізнавальної діяльності, що дозволяє виявляти не тільки зовнішні властивості і відношення, але і найглибші зв'язки, розкривати закони зміни і розвитку природи і суспільства, проникати у таємниці всесвіту.

Формами абстрактного мислення служать поняття, судження й умовиводи:

1) поняття – форма мислення, що характеризується відображенням закономірних відносин і властивостей об'єкта у вигляді думки про його

загальні та специфічні ознаки. Один і той же об'єкт може виступати і як предмет чуттєвого уявлення і як предмет поняття. Приклад – уявлення про аспіранта О. Дитинюка, який вчора перескладав модуль, і поняття про нього як результат аналізу закономірностей його поведінки протягом 1 року навчання.

Виділяють такі рівні понять: а) поняття, які відображають загальне в предметах; б) поняття, які відображають істотне в предметах; в) поняття, які відображають значення, смисл предметів у системі закономірних відносин певного фрагменту дійсності; г) поняття-ідеї, в яких на підґрунті розуміння закономірних відносин та властивостей об'єкта визначають шляхи його перетворення відповідно до потреб, інтересів, цінностей людини.

2) судження – форма мислення, в якій на підґрунті встановлення зв'язку між поняттями стверджується або заперечується щось про будь-що. Елементами судження виступають: а) два поняття; б) зв'язок між ними;

3) умовивід – міркування, в ході яких логічно виводиться нове судження. Виділяють такі різновиди: а) дедуктивні: овочі – їстівні, морква – овоч, морква – їстівна; б) індуктивні: морква – їстівна; капуста – їстівна; буряк – їстівний; морква, капуста, буряк – овочі; всі овочі – їстівні.

Здійснення операцій абстрактного мислення здійснюється за допомогою природних або штучних мов як систем знаків. Як наслідок, виникає семантичний трикутник, складові якого: 1) ім'я – знаковий, мовний вислів; 2) предмет, що позначається іменем (денотат або десигнат); 3) смисл імені – денотат виявляється змістом образу, що співвідноситься з предметом. Всі ці складові внутрішньо пов'язані і водночас мають відносну автономність: а) знак завжди співвідноситься з певними предметами і водночас впливає на розуміння їх смисл; б) предмет може мати різні знакові позначення; в) смисл може змінюватися залежно від конкретної ситуації.

Питання 3. Для досягнення своєї мети людям доводиться вирішувати певні завдання. Одні з них можуть бути вирішені за допомогою типових раціональних прийомів. Для вирішення інших потрібне створення або винахід нестандартних, нових правил і прийомів. Тобто стає потрібною творчість. Творчість являє собою механізм пристосування людини в нескінченно різноманітному та мінливому світі, що забезпечує її виживання і розвиток. При цьому йдеться не лише про зовнішній, об'єктивний, але і про внутрішній, суб'єктивний світ людини. Ця сторона справи не може бути охоплена раціональністю, що включає до свого складу величезне, але все ж кінцеве число правил, норм, стандартів. Тому творчість не протилежна раціональності, а є її природним і необхідним доповненням. Одне без іншого не могло б існувати. Творчість тому не ірраціональна, тобто не ворожа раціональному. У кінцевому рахунку, творчість на рівні результатів може бути консолідована з раціональною діяльністю, включена в неї, стати її складовою частиною або в ряді випадків призвести до створення нових видів раціональної діяльності. Це стосується як індивідуальної, так і колективної творчості.

Творчими здібностями тією чи іншою мірою володіє будь-яка людина. Але нове для індивіда не завжди є новим для суспільства. Справжня творчість у культурі, політиці, науці, виробництві визначається принциповою новизною результатів, отриманих у масштабах їхньої історичної значимості.

Найважливішим з механізмів творчості є **інтуїція** – мисленнева здатність людини, яка дає їй можливість проникати у сутність речей без обґрунтування за допомогою доказів. Сутність інтуїції утворює взаємозв'язок конкретно-наочних-образів та абстрактних понять, підсвідомого та свідомого, дискретного та континуального. Інтуїція передбачає етапи: накопичення і несвідомого розподілу образів і абстракцій у пам'яті; неусвідомленого комбінування і переробки накопичених абстракцій, образів і правил з метою вирішення певного завдання; несподіваного відкриття рішення, що відповідає сформульованому завданню. Складовими творчої інтуїції виступають: *ейдетична інтуїція*, зв'язана з формування нових наочних образів на підґрунті вже відомих понять; *концептуальна інтуїція*, зв'язана з формуванням нових понять на підґрунті відомих наочних образів.

Питання 4. Проблема істини – одна з центральних у гносеології.

Істину розуміють як:

- вічну ідею, що існує поза свідомістю людини в «царстві чистої думки», як незмінну й абсолютну властивість ідеальних об'єктів (Платон, А. Августин);

- згоду мислення із самим собою із його апріорними, до досвідними формами (І. Кант, когерентна теорія).

- діалектичний процес розвитку знання, системи понять, суджень і теорій (Г.В.Ф. Гегель);

- відповідність мислення відчуттям суб'єкта (Д. Г'юм, Б. Рассел);

- корисність та ефективність знань з точки зору досягнення успіху (У. Джеймс, Дж. Дьюї, прагматизм);

- найбільш просту взаємоузгодженість відчуттів (Е. Мах, Р. Авенаріус);

- результат довільної угоди, «істинно те, що визнається таким певною групою людей» (А. Пуанкаре, конвенціоналізм).

- відповідність знання дійсності (Аристотель, кореспондентська теорія).

Кореспондентська теорія конкретизується за допомогою понять: «об'єктивна істина», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини», «хиба».

Об'єктивна істина – це такий зміст знань про дійсність, що не залежить ані від конкретної людини, ані від людства.

Відносна істина – це таке знання, що у принципі правильне, але неповно відбиває дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу. Історичний процес розвитку пізнання саме в тому і полягає, що неповне, однобічне знання заміняється більш точним, всебічним.

Абсолютна істина – це такий зміст знань, який тотожний самому предмету і який не буде спростовано розвитком пізнання і практики.

Об'єктивна істина є діалектичною єдністю абсолютного і відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно визначених меж. Відносна істина з необхідністю містить у собі момент абсолютної, обумовлює і передбачає її. Абсолютна істина, у свою чергу, дається людині лише через відносні істини, що перебувають у безкінечному процесі постійного розвитку.

Одним з основних принципів гносеології є **принцип конкретності істини**, що передбачає максимально повне і точне виявлення тих меж, у яких знання характеризується об'єктивною істинністю. Вимога конкретності істини означає, що об'єкт слід розглядати в тих умовах місця і часу, у тих зв'язках і відносинах, у яких він виник, існує і розвивається. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання з істини в заблудження.

Заблудження (хиба) – це такий зміст людського знання, у якому дійсність відтворюється не адекватно і який обумовлено історичним рівнем розвитку суб'єкта і його місця в суспільстві. Заблудження – це не навмисне перекошування дійсності в уявленнях суб'єкта. Існування його обумовлене закономірностями розвитку як пізнання, так і практики.

Виділяють такі **форми істини як**: предметну істину, яка формується внаслідок пізнання матеріального світу; екзистенціальну істину, яка формується внаслідок пізнання духовного світу; концептуальну істину як відповідність знань певній концепції, релігії та ін.

Істина виконує такі **функції**: онтологічну – істина фіксує певне буття, що являється людині як певний об'єкт; аксіологічну – викривлення та приховування істини служить гнобленню, виражає неповагу до людей; праксеологічну – істина основа для практичного втілення теоретичного знання; емансипативну – істина звільняє людину від злиднів і гноблення.

Питання 5. Безпосередній зв'язок пізнання з практикою визначає донаукове, так зване стихійно-емпіричне, буденне пізнання.

Рисами стихійно-емпіричного пізнання є, по-перше, опора не на якісь теоретико-пізнавальні концепції, а на багаторазове повторення поколіннями людей однакових операцій із речами і їхніми властивостями; по-друге, відсутність специфічних методів і спеціальних засобів (засобами якого є знаряддя праці, що виконують як виробничі, так і пізнавальні функції), по-третє, результати цього рівня пізнання, як правило, виражаються і закріплюються у виробничому досвіді, у визначених рецептурних правилах, що фіксують дії, необхідні для одержання корисного ефекту.

Наукове пізнання – відносно самостійна, цілеспрямована пізнавальна діяльність, що складається з таких компонентів: 1) здійснюється спеціально підготовленими групами людей; 2) спрямована на особливий об'єкт, що може безпосередньо не збігатися з об'єктом практичної діяльності; 3) особливий предмет, що детермінується об'єктом пізнання і фіксується у певних логічних формах; 4) має особливі форми, методи і мовні засоби; 5) досягає особливих результатів – знань про закони та закономірності, оформлені у вигляді ідей, концепцій, теорій, гіпотез та ін.; 6) особливі цілі, що спрямовані на досягнення істинного достовірного систематизованого знання, здатного

пояснити явища, передбачити можливі зміни та бути використаним практично.

Емпіричний базис наукового пізнання становлять *факти* – сприйняті суб'єктом пізнання і зафіксовані у певній формі ті чи інші сторони, складові, що характеризують досліджуваний об'єкт, його внутрішні та зовнішні зв'язки, стан та зміни. Особливість наукового факту – істинність.

Для отримання фактів використовуються різноманітні методи.

Спостереження – це певна система фіксації та реєстрації властивостей досліджуваного об'єкта у природних умовах або в умовах експерименту, що спрямовується певним науковим завданням.

Метод вимірювання – певна система фіксації та реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів та апаратів.

Експеримент дозволяє за допомогою спеціально обраних або штучно створених умов забезпечувати здійснення певних процесів у чистому вигляді.

До загальнонаукових методів відносяться:

Аналіз – процедура уявного, а часто також і реального поділу об'єкта (явища, процесу), властивості об'єкта (предметів) або відносини між досліджуваними об'єктами на частини (ознаки, властивості, відносини).

Синтез – це об'єднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей, відносин) досліджуваного об'єкта в єдине ціле.

Абстрагування – це метод, за яким відволікаються від деяких властивостей і відносин об'єкта наукового пізнання і водночас зосереджують основну увагу на тих властивостях і відносинах, які є безпосереднім предметом наукового дослідження.

Узагальнення – це метод наукового пізнання, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки та властивості певного класу об'єктів і здійснюється перехід від одиничного до особливого і загального, від менш загального до більш загального.

Індукція – різновид узагальнення, за допомогою якого на підґрунті знання про окреме робиться висновок про загальне або процес виведення загального поняття зі спостереження низки одиничних фактів.

Дедуція – метод наукового пізнання, за допомогою якого на підставі загального принципу в логічний спосіб з одних положень як істинних із необхідністю виводиться нове істинне знання про окремі предмети, явища.

Моделювання – метод вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення та дослідження його копії (моделі), що замінює оригінал, його сторони та властивості, які виступають предметом наукового інтересу. Виділяють дві групи моделей – матеріальні та ідеальні

Спосіб логічного моделювання, завдячуючи якому створюються ідеалізовані об'єкти, називається *ідеалізацією*.

Вихідною формою наукового пізнання є ідея, що відображає закономірності певного фрагменту дійсності та спрямовані на його перетворення.

Крім ідеї, формами наукового пізнання є також проблема, гіпотеза, концепція та теорія.

Проблема – це форма наукового пізнання, яка являє собою єдність двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття.

Гіпотеза – ймовірне судження, припущення, здогад, засновані на спостереженні, узагальненні фактів, сукупному знанні, яке ще не доведено.

Концепція – спосіб розуміння, трактування предмета, явища, процесу, основна точка зору на предмет або явище.

Теорія – система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність, яка має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про сутнісну характеристику досліджуваного об'єкта, властиві йому закони та закономірності.